Den liberala frihetens ofrihet

BE NORDLING

Den liberala drömmen är ett öppet samhälle som värnar individens frihet och självbestämmande. Varje människa ska ges möjlighet att förverkliga sin potential och leva som hon vill – som vi sägs få göra i liberala demokratier. Men ju djupare klyftan blir mellan föreställningen om ekonomisk utveckling och den krisande verkligheten, desto ihåligare ekar liberalismens tal om frihet. Vad har hänt med liberalismens ursprungliga frihetslöfte?

Den tidiga liberalismens frihetsbegrepp växte fram i förhållande till 1700- och det tidiga 1800-talets oftast mer eller mindre despotiska regenter. Man krävde större handlingsutrymme för individen och mekanismer för att begränsa statens möjlighet att gripa in i människors liv. De nyfunna idealen inkluderade sådant som religionsfrihet och yttrandefrihet men också ekonomisk frihet, exempelvis att tullar och andra handelshinder som statsmakten påtvingade undersåtarna skulle avskaffas. Liberaler förespråkar därför kapitalism eftersom frihandel och privat äganderätt ses som grundläggande aspekter av ett fritt samhälle – låt vara att en av liberalismens förgrundsgestalter, den engelska filosofen **John Stuart Mill**, vacklade angående just äganderätten.

Den frihet som de tidiga liberalerna talade för fortsätter att prägla det liberala tänkandet och den liberala självbilden. Trots de genomgripande förändringar som det västerländska samhället genomgått under de senaste århundradena – åtminstone i teorin innebär ju demokrati att folket styr staten – är motsättningen mellan individ och stat fortfarande helt central för den liberala tanketraditionen. I en tid av accelererande maktkoncentration i privata händer (tänk bara på Google eller Amazon) är det ändå långt ifrån alltid statens närvaro i individens liv som utgör den största inskränkningen av hennes frihet. Den amerikanska filosofen **John Dewey**,

som var verksam fram till sin död i hög ålder vid mitten av 1900-talet, påpekade det groteska i att samma krav på frihet som en gång i tiden ställts av minoriteter i kamp mot förtryckande system sedermera kommit att ställas av människor i maktens (inte alltid särskilt officiella) korridorer för att befästa denna makt och detta system, som när mäktiga företagsjättar åberopar frihet för att utvidga sitt eget inflytande över samhällsstrukturerna.

KLUVENHET INFÖR DEMOKRATI

Så har ju liberalismen inte heller alltid förhållit sig odelat positiv till demokrati. Som **Helena Rosenblatt** påpekar ska inte demokrati och liberalism förväxlas med varandra, även om det enligt en mycket utbredd föreställning är liberalismen vi har att tacka för dagens demokrati. Det kan dock vara värt att påminna sig om att många liberaler genom tiderna faktiskt motsatt sig exempelvis allmän och lika rösträtt av rädsla för vad de oupplysta ”massorna” skulle få för sig att besluta (även om många andra förstås envetet kämpat och fortsätter kämpa för lika rättigheter för alla). Exempelvis ansåg upplysningsfilosofen **John Locke**, ibland kallad liberalismens fader, att privat egendom var en av de grundläggande rättigheterna vid sidan om liv och frihet, och att markägare därför måste förlänas större politiskt inflytande än andra. Ett synsätt som ofta, mer eller mindre explicit, levt kvar. Särskilt bland de tidiga liberalerna fanns det många motståndare till allmän rösträtt, men eftersom historien så ofta läses som en utvecklingsberättelse föreställer man sig gärna att det liberala tänkandet helt enkelt gått mot högre nivåer av upplysthet och därför kommit att med tiden präglas av jämlikhet och demokratiska värderingar.

En bättre förklaring till motsättningen mellan det abstrakta frihetsidealet och den praktiska oviljan att utsträcka friheten till alla är att ett sådant demokratiserande anslag inte alls passade det samhälle många tidigare liberaler föreställde sig. I kärnan av den liberala utopin fanns ju det ”fria utbytet”, ekonomin, som emellertid inte kunde förverkligas utan att det stora flertalet människor styrdes in på den rätta vägen. Under den begynnande industrialiseringen och för den så kallade ekonomiska utvecklingen tarvades nämligen enorma mängder arbete. Eftersom den agrara befolkningen ofta varken var särskilt hugad att bli industriarbetare eller sugen på långa arbetsskift efter att ha uppfyllt sina behov för dagen krävdes det hårdare tag. Den industriella samhällsomstöpningen skedde följaktligen ofta genom våld och tvång. Ibland indirekt, som när människors möjligheter till självständig försörjning kringskars, exempelvis genom privatise-

ring av mark som tidigare nyttjats samfällt. Men ofta också direkt, som genom lagar om lösdriveri och tvångsarbete. Det här låter ju inte särskilt liberalt, och varken är eller var det. Och visst fanns det liberala kritiker – men å andra sidan också många liberaler som rättfärdigade sådana tvångsåtgärder. Faktum är att liberaler har fortsatt att vara splittrade i denna typ av frågor. Den här till synes paradoxala omständigheten finner sin förklaring i liberalismens förbund med kapitalismen. För även om liberalismen på ett principiellt plan håller friheten för sitt viktigaste värde står den typ av friheter som utkrävs, och särskilt då de handels- och egendomsrelaterade friheterna, ofta i direkt konflikt med andra friheter. Således utsträcks inte heller i dagens samhälle demokratin till den ekonomiska sfären, medan den ekonomiska sfären däremot utsträcks till allt större delar av människors liv.

OSYNLIGT TVÅNG

Direkta konflikter kan uppstå mellan exempelvis egendomsskydd och människors andra friheter. I städer blir konflikter ofta påtagliga; mycket av stadsrummet vore ett naturligt offentligt rum men betingas av privata ägares intressen och uppfattningar. Ett exempel är de budskap som syns i stadsrummet och så gott som genomgående är kommersiella eller har starka finansiärer bakom sig, eftersom man sällan får lägga upp affischer utan tillstånd och dyra avgifter. Det kan synas en obetydlig detalj, men har stor effekt på vad vi matas med i vardagen.

Mer indirekt kan konflikter uppstå mellan människors möjlighet att fritt utforma sina liv och själva samhällsbyggets fortlevnad. Ett smått bisarrt exempel på detta var en omdebatterad intervju sommaren 2025 där en högt uppsatt tjänsteman vid arbets- och näringsministeriet under pågående ekonomisk kris framhöll att *gör det själv*-trenden är oroväckande. Uppmaningen var att sluta odla sin egen potatis eller skura sina mattor och i stället stödja ekonomin genom att köpa potatis och mattvätt. I ett samhälle vars mest fundamentala självförståelse är frihet – vi beskriver oss ju gärna som del av den ”fria världen” – skorrar resonemanget betänkligt. Men för samhällen med kapitalism som sin livsnerv är det fullt följdriktigt. Att sådana samhällen i dag inte behöver idka lika mycket tvång som under de tidiga liberalernas dagar handlar om att vi *mestadels* faktiskt gör precis som vi anmodas, det vill säga att vi köper det mesta av livets förnödenheter på en marknad. Få av oss odlar all sin mat själva eller bygger sina hus från grunden, för att inte tala om att producera egen elektronik eller egna fortskaffningsmedel. Det mesta förvärvas på marknaden oavsett om det gäller nödvändigheter eller nöjen. Det här är bakgrunden till ”liberalismens seger”, som

den amerikanska debattören **Francis Fukuyama** förkunnade i slutet av förra årtusendet i sin berömda traktat *Historiens slut*. Merparten av världens befolkning är så inlemmad i det kapitalistiska systemet att direkt tvång oftast inte behövs.

OFRÅNKOMLIG INSTABILITET

För liberaler som Fukuyama blir slutsatsen att endast kombinationen av kapitalism och liberalism kan ge oss sådan stabilitet och tolerans för pluralism som han menar att återfinns i liberala demokratier. Visserligen har Fukuyama med tiden kommit att nyansera sin bild, men uppfattningen att liberalism och kapitalism är nödvändiga och positiva aspekter av ett gott demokratiskt samhälle står fast. Dessvärre är detta system inte alls stabilt, vilket återkommande ekonomiska kriser med all önskvärd tydlighet visar. Även om vi bortser från såväl det historiska som det pågående våld som möjliggjort kapitalismens framväxt och tryggar dess fortlevnad – vilket det inte finns skäl att göra, även om den liberala historieskrivningen gärna framställer det som tillfälligheter eller kvarlevor från tidigare system – blir omöjligheten av denna kombination allt tydligare i klimatkrisens tidevarv.

Att uppmaningar till ökad konsumtion allt oftare hörs (samtidigt som vi för miljöns skull faktiskt uppmanas att konsumera mindre) är bara ett tecken på hur illa ställt det är med det kapitalistiska systemet. I en värld som så gott som fullständigt lagts under detta system blir möjligheterna till tillväxt allt färre och kriserna återkommer mer frekvent, ofta just som efterfrågekriser när folk helt enkelt inte förmår att ur systemets perspektiv konsumera ”tillräckligt mycket”.

Då blir också disciplin igen centralt. Det vill säga att vi alla i allt högre grad måste bete oss på det sätt som ekonomin kräver, den omtalade ”svångremmen”; arbeta mer och ofta till sämre villkor, köpa och sälja mer och åter mer. Inte ägna oss åt att själva reparera, laga, bygga, skapa.

Särskilt med miljökriser och global rättvisa i åtanke ter sig det här i det närmaste förryckt. Människor ska alltså inte bara ge avkall på friheten att utforma sitt eget liv för att hjälpa ”ekonomin” (och då mer specifikt berika kapitalägarna), utan dessutom ge avkall på insatser som gynnar den planet som är vårt gemensamma hem, av lydnad mot marknadens krav? Alla som ser frihet som ett viktigt värde borde stanna upp inför den här låsningen.

FRIHETEN ATT OMSKAPA VÄRLDEN

En av vår liberala demokratis största förtjänster sägs alltså vara frihet, men det är en frihet som ytterst betingas av

ekonomins behov och själva frihetens innehåll reduceras till marknadsaktivitet: att skapa sig själv som vara på marknaden – arbetskraft – och att för den förvärvade lönen välja bland marknadens utbud av varor och tjänster. Detta frihetsbegrepp återspeglar förståelsen av individen inom liberalismen: ett oberoende och väljande subjekt. För detta subjekt blir sådant som ”preferenser” det centrala. Var och en antas ju kunna blicka inåt för att avgöra vad just hen begär eller vill. Friheten tenderar därför att tolkas i termer av valfrihet, alltså individens fria val mellan olika (på förhand givna) alternativ.

Här visar sig den djupa skevheten i liberalismens frihetsbegrepp. Oavsett om man opererar med ett negativt eller ett positivt begrepp om frihet, ligger fokus på individens göranden och låtanden som frifräsande subjekt – paradoxalt nog i en värld som är färdigt utformad och subjektets handlingsutrymme kringskuret av de i sten huggna ekonomiska ramarna.

Ett helt annat sätt att greppa individen och hennes plats i världen är att se varje människa som världsskapande, som början till någon nytt och fröet till förändring i världen. En sådan uppfattning återfinns hos den tysk-amerikanska filosofen **Hannah Arendt**. Här är utgångspunkten inte den subjektiva viljan, utan den gemensamma världen. Den formar oss och ger handlingsutrymmet dess ramar, men är samtidigt något som ständigt omskapas specifikt genom allas individualitet. Även om världen föregår varje individ, kan varje individ också omforma världen – inte isolerat från utan i växelverkan med andra människor.

Slutar man se vilja och väljande som frihetens storheter, blir det helt andra frågor om frihet som väcks. Friheten blir då inte att i möjligaste mån förverkliga någon innersta ”vilja”, utan att förhålla sig till detta: till omvärlden, till andra, till sig själv. Det ska påpekas att detta inte betyder att individen uppgår i ett formlöst kollektiv. Tvärtom är det viktigt att jag som subjekt aldrig bara fullföljer befintliga sedvänjor och etablerade normer, utan själv måste förhålla mig till dem: inför andra ta ansvar för hur jag lever med dem och tillsammans med andra kunna återskapa eller omskapa dem.

Börjar man nysta här hittar man en på många sätt gränslös men på inget sätt ansvarslös frihet och en individens frihet som inte utspelar sig i ensamhetens domäner utan äger rum just i det gemensamma. En gemenskap som gör det möjligt för människor att utöva verklig frihet – att bidra till att skapa den värld de lever i.

Essän har skrivits med stöd från Svenska kulturfonden.

Be Nordling är fri skribent och översättare